

Манол ПАНДЕВСКИ

ИЛИНДЕНСКОТО ВОСТАНИЕ, ОСМАНСКАТА ВЛАСТ И ТУРСКОТО НАСЕЛЕНИЕ ВО МАКЕДОНИЈА

I

Македонија од крајот на XIX и почетокот на XX век, со своите 67,741 км², била населена со нешто повеќе од 2.250.000 жители кои им припаѓале на повеќе народи, народности и етнички групи. Меѓу сите нив преовладувале Македонците — народ од јужнословенското семејство кој се наоѓал во процес на трансформација во современа балканска нација. Според некои, релативно најверодостојни, статистички податоци бројот на Македонците од сите верски и црковни определби, изнесувал 1.181.336 жители. При ваквата положба, кога македонското словенско население во претежниот дел од Македонија процентуално преовладувало, османската провинција Македонија имала во прв ред словенско-македонски етнички карактер.

Пак според истите статистики, на второ место по бројност доаѓале Турците со 499.204 жители.¹⁾ Меѓутоа, во тогашни услови вероисповедната определба најчесто се поистоветувала со народноста припадност. Тоа условило во изворните материјали со кои се служиме често пати за Турци да бидат сметани и како турско население — прикажувани освен Турците уште и Албанците и Македонците од муслиманска вероисповед. Раководствата на Македонската револуционерна организација и на Илинденското востание, исто така, поимот турско население многу често го проширувале и врз нетурското муслиманско население. Османската влада, од своја страна, претставувајќи се за најлегален претставник на сите муслимани во државата, со нив секогаш се служела во своите дипломатско-политички чекори пред надворешниот свет.

¹⁾ Види: Васил Кънчов, Македонија. Етнографија и статистика, Софија, 1900,

Мешањето на поимите на вероисповедната и народносната припадност во самите извори, нè обврзува поимот „турско население“, поставен и во насловот на нашиот прилог, во извесна смисла да го сфаќаме условно. Тоа е нужно и покрај нашите настојувања да го издвоиме и проследиме политичкото поведение само на турското, а не и на другото муслиманско население во Македонија. Тешкотијата се зголемува и со тоа што нетурското муслиманско население ја крепело османската власт во многу случаи дури и повеќе отколку вистинското турско население. Според тоа, силата на турското население, како политички фактор, следува да се зголеми зашто не одговарала на нејзината вистинска бројчана застапеност.

Инаку, турскиот народ, слично на македонскиот, бил распространет врз сета територија на Македонија, само што во значително помала густина. Густината на неговата застапеност покажувала голем дијапазон: од 85% од сето население во Сари-Шабанската околија до 5% во Костурска околија. Во неколку македонски планински региони турско население практично немало. Со апсолутно мнозинство, со над 50% од сето население, Турците биле застапени во вкупно осум македонски околии. Во гратчето Кајлари сето население било турско, додека во Разлог, Крушево, Малешевијата и по други места Турци речиси немало.

Турското население, воопшто, преовладувало во крајните југо-источни (гранични со Тракија), во неколку средно-македонски (крајвардарски) и во неколку периферни, најјугозападни околии.

Изострените општествено-економски спротивности уште повеќе се усложнувале следствено на различната етничка и религиозна припадност на експлоатираните и експлоататорите, на потиснатите и потиснувачите. Феудално-бирокуратската и привилегирана класа ѝ припаѓала на владеачката турска народност, односно на муслиманската вероисповедна група во Македонија, додека масата од македонското и воопшто од христијанското население била објект на неподнослива полуфеудална и капиталистичка експлоатација, на најгрубо политичко и национално потиснување. Во таа смисла и В. И. Ленин забележал дека „чифлик-сајбиите во Македонија (таканаречените спахии) се Турци и муслимани, а селаните Словени и христијани. Поради тоа — продолжува Ленин — класните спротивности се заоструваат уште и со религиозни и национални спротивности“.²⁾

Феудалната класа и бирокуратскиот слој, освен тоа што на полно располагаале со сета државна власт (чиновништвото, полицијата, војската и т.н.), ги собирале околу себе уште и сите декласирани домашни елементи од турското и останатото мусли-

²⁾ В. И. Ленин, Социальное значение сербо-болгарских побед, Сочинения, т. 18 Москва, 1954, с. 368—370.

манско население. Со помошта на последните тие го зголемувале своето општествено значење и политичката сила во Македонија. Овие сили и ќе бидат основниот, непосредниот и најлутитиот непријател на македонското национално-ослободително движење. Во своите настојувања да го потиснат и искоренат национално-револуционерното движење, тие ќе се послужат со сите средства на насилството што им стоеле на располагање, вклучувајќи ги пожариштата и масовните погроми на недолжното македонско и останато христијанско население. Сета политичка преокупација на овие сили се сведувала до напори да ја задржат Македонија во границите на Турција на која, пак, внатрешниот државен и општествен систем да останат непроменети.

II

Тајната Македонско-одринска револуционерна организација (ТМОРО), како предводничка политичка сила во македонското национално-револуционерно движење, во своите односи спрема турското население во Македонија во предвостаничкиот период, настојувала да повлече што појасна граница помеѓу она што претставувало носител на османската власт, од една, и турските народни маси, од друга страна. Причините за тоа биле повеќе: реалната политичка сила на тие маси, кои по број биле високо застапени, револуционерната етика која обврзувала кон хуман однос спрема човекот воопшто; граѓанската солидарност заснована врз повеќеветковната коезистенција на македонско со турското и другото население; сознанието дека турските маси и самите биле изложени на експлоатација и осудени на културна заостанатост; желбата за нивно неутрализирање во судирот со што ќе се смамила силата на главниот противник во борбата и тн.

Македонското национално-револуционерно движење и ТМОРО, како негов основен носител, ослободителните напори на масите ги насочиле против османско-султанското господство, против постојниот државен и општествен систем, борејќи се за извојување на демократски уредена и слободна Македонија. На турската власт и османскиот општествен систем ТМОРО му објавила беспощадна војна, војна на живот и на смрт. Со нив таа отворено, јасно и остро се конфронтирала. И за сето време на борбата водечките сили на ТМОРО ќе останат доследни на овие свои позиции. Во тие херојски борби, во безбројот од крвави битки, во текот на две децении, илјадници Македонци со сопствената крв ќе испишат многу славни страници од историјата на својот народ. Посочуваме само еден пример: во текот само на две години Султана и Никола Делчеви ги изгубиле тројцата од четворицата свои синови — Гоце, Мицо и Милан.

И сепак, суровата експлоатација, политичкиот притисок, затворите, страдањата и жртвите не го поматиле здравиот наро-

ден разум и високата револуционерна свест на предводниците. Тие никогаш не ги поистоветиле турските народни маси со носителите на османската власт. Основоположниците на ТМОРО и дел од турското население во Македонија, го вклучувале иако веројатно, на последно место во збирниот поим на оние „незадоволни елементи во Македонија“ кои требало да се обединат и поведат во борбата за извојување на автономна Македонија. За ова постојат повеќе сведоштва во изворите. Така, првиот број на официјалниот орган на ТМОРО „Револуционерен лист“ од 1904 година, во пригодната статија за Гоце Делчев пишува:

„Туѓ на секаков шовинизам, тој работеше за сите кои страдаат од тиранијата. И пред неговото пламено и убедливо слово исчезнуваа сите национални враќби во името на една самоуправна Македонија. Пред неговото восторжено прорекнување на федеративната република на Балканскиот Полуостров, исчезнуваа сите народносни омрази.“³⁾

Еден друг современик, пишувајќи за Гоце Делчев, ги предава овие негови мисли: „Шовинизмот ја помрачува светата идеа. Револуционерот во својата љубов кон луѓето треба да биде вистински човек“. Залагајќи се за опфаќање на сите народносни групи, вклучително и на Турците, во револуционерното движење, Гоце Делчев истакнувал: „Успехот на борбата ќе дојде со планомерна револуционерна работа со која ќе се наложине на просветените Турци, Грци, Власи, Албанци; ќе ги убедиме дека ние искрено се бориме за прогресивно-културна држава, заснована врз радикални, социјални принципи во животот и тогаш тие доброволно ќе ни подадат братска рака и здружнo ќе ја продолжиме борбата“.⁴⁾

Веќе нашироко и одамна стана позната Гоцевата мисла исказана од него уште додека бил учител во Штип: „Јас не ги мразам Османците како народ. Јас војувам против османската тиранија како државна система“. И до крајот на својот живот, вели соопштувачот на оваа Гоцева мисла, тој не одгледуваше никаква омраза спрема Турците како народ“.⁵⁾

Овие Гоцеви мисли, кои претставуваат програмски ставови на ТМОРО, колку што ги изразувале расположбите на македонската родољубива генерација од илинденската епоха толку и са-

³⁾ Гоце Делчев, Револуционерен лист, с. л. год. I, 1904, бр. 1, с. 1—2.

⁴⁾ Христо Андонов-Полјански, Гоце, Нова Македонија, Скопје, 4. мај 1971, с. 3.

⁵⁾ Гоце Делчев, Македонија, Софија, год. III, 4. мај 1929, с. 1.

мите, од своја страна, ќе бидат вградени во свеста на луѓето и ќе наоѓаат практична примена во агитационата работа сред народните маси во Македонија.⁶⁾

Но османската тиранија не била проста туѓинска окупација на Македонија, поради што и не се крпела само врз класичните државни и други окупаторски средства за принуда, какви што се чиновничкиот апарат, војската, полицијата, жандармеријата, високиот клер и друго. Освен јуве таа во своја служба наполно го имала моќниот слој од муслимански големосопственици (чифлик-сајбии), закупници на даноци, лиферанти, муслиманскиот клер; потоа цела војска од насилници, падари, јатаци, пљачкаши и шпиони и насекаде низ Македонија, кои се регрутирале од домашното турско и останато муслиманско население и врз кои исто така се крпело османското господство во Македонија. Тие биле домашен, македонски продукт на феудализмот во распаѓање, крвно сврзани со него и самите негови најзакоравени заштитници. Многу често во едно и исто лице се следеле статусот и функциите на чифлик-сајбија, на местен насилник и на претставник на локалната власт. Чифлик-сајбиите и муслиманскиот клер, пак, биле мошне влијателни не само кај месните државни власти туку и сред турските народни маси.

Соопштуваме само два примера, иако такви ги има на стотици. Некојси Реџо кој живеел во селото Лера, Битолско бил чифлик-сајбија, закупец на данокот десеток на десетина битолски села. Во исто време Реџо бил лиферант на добиток за турскиот гарнизон во Битола. Тој натрупал, по пат на отворен грабеж, големи богатства. Секогаш се движел вооружен и на коњ и со своја вооружена придружба составена од најголеми злосторници. Пред вилаетската власт тој уживал неограничени права и привилегии. Реџо и таквите како него биле галените деца на официјалната власт. Таквите незауздани поединици посетувале и врз честа на македонските моми и жени. По појавата на ТМОРО, Реџо бил ликвидиран од нејзините извршни органи со помошта од месното население.⁷⁾

Селото Жван, Демирхисарско станало плен на еден сличен даребег од селото Прибилци. Тој бил селски полјак, поставен од локалната власт, кој успеал да заграби досетици декари најплодна земја што бесплатно му ја обработувале селаните. Истовремено се занимавал со лихварство и бил калауз и јатак на разбојнички

⁶⁾ Никола Петров Русински за ова пишува: „Се послужив со низа примери од секојдневниот живот за да ги опцрам животот и политичката положба на другите христијански народи, како и економската положба на самото турско население во Македонија кое, макар што располага со државната управа, тоне во мизерија“. (Види: Страници от моя дневник за 1901 година, Илустрација Илинден, Софија, III, 1929, кн. I (21), с. 8—11). Слични сведоштва наоѓаме и кај повеќемина други револуционери раководители.

⁷⁾ Христо Настев, И каурките станале комити, Ил. Илинден, Софија, IX, 1937, кн. 8 (88), с. 14.

муслимански банди кои повремено доаѓале од Дебарско да наплатуваат свои даноци од селата.⁸⁾ Качачките банди, кои редовно биле поврзани со официјалните властодржци и протезирани од нив, претставувале вистинска напаст за селското население, особено во Западна Македонија. Во некои случаи османската власт ополномоштила цели муслимански села да ги вардат патиштата, а тие си ги зголемиле дадените права па се претвориле во насилници и грабачи на македонското и воопшто на христијанското население. Во секој крај, по цела Македонија постоеле вакви месни насилници со поголемо или помало грабачко реноме, протезирани од корумпираното чиновништво. Тие редовно се јазувале како најзакоравени прогонувачи на ослободителното движење. Месните муслимански насилници, беговите и разбојничките банди, погледнато од повеќе аспекти, се јавиле како голема пречка и за растежот на револуционерното движење. Па затоа нивното физичко ликвидирање и одстранувањето на оваа анархична појава од секојдневниот народен живот рано се наложиле како важен предуслов и за неговиот растеж, особено сред македонското селско население.⁹⁾ Ангажирајќи се со оваа задача, во текот на 5—6 години терористите, четите и организираното население сториле многу за искоренување на ова општествено зло со што и го порасчистеле патот на ТМОРО до селското население. Изворните материјали посочуваат бројни случаи на ликвидирање на озлогласени насилници, качачки банди и тн. Тоа предизвикало повлекување од активност и на оние од нив кои ја избегнале железната тупаница на ТМОРО. Тоа се одразило врз морално-политичките расположби во обата војувачки табори: кај македонското население зацврснала самодовербата, се покренал опаднатиот морал, пораснал авторитетот на ТМОРО, додека кај османските власти настапило опаѓање на моралот, загриженост, вознемиреност и страв.

Умесно е да подвлечеме дека ТМОРО во својот одбранбен контратерор применуван спрема нејзините најопасни непријатели, исто така, не правела разлика кој од нив на која народност, на чија вера, црква или агентура ѝ припаѓал. И во таа смисла сите нив таа рамноправно ги третираше. Во тој поглед, одговарајќи му на една изјава на полковникот Веран, член на француската реформаторска мисија во Серскиот санџак во 1904 година, органот на ТМОРО „Револуционерен лист“ пишувал:

„Полковникот Веран знае, дека Организацијата одамна има изјавено и илјада пати повторува: го казнувам и ќе го казнувам со смрт секој шпион и предавник, макар од која народност да е тој. Тоа го знаат и децата во Македонија.“¹⁰⁾

⁸⁾ Н. П. Русински, цит. Дневник, с. 12.

⁹⁾ Во таа смисла Алберт Синоксен ги предава овие зборови на војводата Христо Чернопеев: „Селаните дојдоа кај нас и ни изјавија дека околу не го убиеме овој кехаја (управник на чифлик н.б.) тие не гледаат што добро би можеле да очекуваат од Организацијата“⁶⁶⁾. (Изповедта на един македонски четник, Софија, 1968, с. 183).

¹⁰⁾ Револуционерен лист, г. I, бр. 1, 12, VIII. 1904, с. 5—6.

Па затоа под нејзините удари подеднакво дошле и турските и другите муслимански насилници, шпиони и соработници на османската власт, како и исто таквите шпиони, соработници и разбојници од средината на македонското и другото христијанско население од сите верски-црковни определби.

Наспроти тоа, мирното турско население, во многу случаи, било заштитирано од Организацијата. Ваквата ориентација во активноста на ТМОРО, при брзиот подем на нејзината сила, како и вознемиреноста кај власта, донекаде позитивно се одразиле врз политичките расположби кај дел од турското население. Некои современици тврдат дека дел од ова население ѝ симпатизирало на Организацијата во чие лице гледало многу посправедлива власт, отколку што тоа била официјалната државна власт.¹¹⁾

Уште повеќе се сведоштвата за настанатата вознемиреност, па и исплашеност кај месните османски власти. Ѓорче Петров аргументирано тврди дека османската граѓанска власт била, речиси, парализирана и зашметена. Тоа, впрочем, се потврдува и од некои француски и руски конзулски извори. Чифлик-сајбиите биле исплашени и ретко ги напуштале градовите; Турците-трговци биле бојкотирани од македонското население, војската била деморализирана и очаена. Еден современик тврди дека несигурноста во утрешниот ден кон 1902 година се пренесла и врз турските маси, дури и меѓу надзорниците во битолскиот затвор. Се создало уверување „дека наскоро претстои да стане нешто крупно, та затоа секој гледаше — вели тој — да се стави под протекцијата на некој комита“. Малкумина биле оние кои велеле: „Со крв сме ја зеле (Македонија б. н.) со крв ќе ја дадеме“.¹²⁾

Познатиот организационен раководител Антон Кеќкаров за Охридско го тврди следново: „Нашите чети ги држеа во респект турските чифлик-сајбии; а ангаријата и робувањето на рајата престана. Во 1902 и 1903 година се стаза до положбата турските чифлик-сајбии по селата да бидат под покровителството на на-

¹¹⁾ За ова еден современик вели: „Убиството на Шрџки во селото Могила (Битолско, н. б.) го стресна турското население. Реномето на Организацијата се поткрена, другите народи и аплаудираа, а и чесните Турци велеа: „Аферим, тој заслужуваше да биде убиен“. Иконом Тома Николов, Как се дойде до Илинденското востание (Спомени), Ил. Илинден, София, 1936, кн. 9 (79), с. 9.

¹²⁾ Види кај Х. А. Полјански, Гоце Делчев во спомените на современиците, „Култура“, Скопје, 1963, с. 113—119, 278—279.

Францускиот конзул од Битола Макс Шублије во март 1902 година им го соопштува на своите претпоставени, меѓу другото, и ова: „Големите турски земјосопственици, кои во оваа годишна сезона обично престојуваат в своите чифлици, сега не смеат да ја напуштат Битола. Дури во самиот град царува еден вид страв и несигурност. По шест часот навечер чаршијата е затворена и никој не смее да излезе на улица без фенер в раце.“ (Френската жълта книга по македонскиот въпрос, София, 1903, с. 2—3).

шите чети за кое тие ги помагаа со храна. Мирното турско население беше заштитирувано од четите и ниеден Турчин не беше убиен без пресуда“.¹³⁾

Кога така стоеле работите со градовите како Битола, уште посфатлива ни станува вознемиреноста и несигурноста сред турското население во селските реони од внатрешноста на Македонија. Па затоа станува поразбирливо зошто наоѓаме бројни поединци — Турци, во улогата на симпатизери, помагачи, дури и членови на ТМОРО. Најзначајна помош тие укажале во снабдувањето на ТМОРО со оружје, како доставувачи на известувања, на пушки, револвери и муниција. Бројни подробности, како илустрација на реченово наоѓаме во спомените од многу современици и учесници во национално-револуционерното движење. Голям дел од овие детали, што овде ги изоставаме, нашле своја обработка во посебни прилози од некои наши автори.¹⁴⁾

Највисок израз на активна соработка, секако, било зачленувањето во ТМОРО и свесното работење за нејзините цели за што, исто така, постојат некои податоци. Се тврди, на пример, дека познатиот Апостол Петков („Енице-Вардарското Сонце“) примил неколкумина Турци во ТМОРО кои потоа му станале добри и предани соработници. Во април 1902 година, кога А. Петков се наоѓал во селото Крива, еден од нив, негов личен пријател и курир, го известил за потерата што тргнала кон селото и тој навреме се повлекол од него.

Турчинот Шефки Вели од Елха, Ресенско, бил приврзаник на Организацијата и за сето време на Илинденското востание останал со востаниците. По задушнувањето на востанието бил фатен, осуден и испратен на заточение во Мала Азија откаде што повеќе не се вратил. Припадници на ТМОРО станале и браќата Мустафа и Кемал-бег од селото Хрупишта, Костурско. Нив за револуционерното дело ги придобил Павле Христов во затворот кај што заедно издржувале казна. По излегувањето од затвор тие формирале турска група кон ТМОРО, која ги помагала четите со храна, со доставување на известувачки податоци и тн.

Во Велес месниот комитет на ТМОРО определил еден свој член за зближување и соработка со одделни Турци во што биле постигнати добри резултати, особено во добивањето на известувачки информации. Некои од Турците-соработници на ТМОРО,

¹³⁾ А. Кеќаров, Из спомените ми по револуционерното движење во Охридско, Ил. Илинден, Софија, 1930, кн. 10 (30), с. 1—4.

¹⁴⁾ Види кај Тодор Симовски, За учеството на малцинствата во Илинденското востание, Илинденски зборник 1903—1953, Скопје, 1953; с. 206—213; Манол Пандевски, Вооружувањето на македонските револуционери и востаници во периодот до Илинденското востание (1893—1903), Гласник на Институтот за национална историја, Скопје, год. VII, 1964, бр. 2, с. 79—114; Ѓурѓица Петровиќ, Оружарската дејност во Македонија во предилинденскиот и во илинденскиот период, Зборник Илинден 1903., Скопје, 1970, с. 209—227.

откако биле откривани, биле исто така судени и затворани. И во Гевгелија ТМОРО имала свои симпатизери меѓу турското население. Некои од нив поименично се забележани.

Сите овие податоци, макар колку и нецелосни, ја потврдуваат исправноста на начелната политичка линија спрема турската народност во Македонија што ТМОРО ја дефинирала уште при своето создавање.

III

Веќе истакнавме дека ТМОРО настојувала да прави разлика помеѓу османската власт и масата од турското население во Македонија. Таа настојувала последното политички да го неутрализира, па и да ги придобие неговите симпатии, а со цел тоа да не се нареди активно на страната на османската власт. Но треба да се истакне дека овие настојувања дале слаби резултати. Мнозинството од турското трудбеничко население, следствие на неразвиените општествено-политички односи во неговата средина, се покажало неспособно да ги издиференцира сопствените интереси од интересите на беговско-биројкратскиот слој и на османската државна власт. Тоа уште помалку ги согледувало посебните интереси и стремежи на Македонија во империјата. Сопствената иднина тоа ја сврзувало со опстанокот на Турција, а сè уште немало сили да пристапи кон нејзиното внатрешно реформирање врз начелата на буржоаската демократија. Турското трудбеничко население (самостојни селани-земјоделци, занаетчии, ситни градеки сопственици) немало свои посебни политички и други организации; тоа не манифестирало посебно општествено мислење и политичко држење; наспроти на сопствените интереси, тоа допуштило политички да биде предводено од султанските чиновници, од домашните бегови, од муслиманското духовенство, т.е. во крајна линија — од цариградската влада. Па затоа и не е можно тоа да се третира како самостоен општествено-политички фактор во Македонија и во империјата воопшто; да се повлече што-годе јасна демаркациона линија помеѓу него и османската власт. Само поединци, преку помагањето на ТМОРО, ја прекинале оваа линија и го нарушиле општиот распоред на силите. И сепак претежниот дел од чисто турското население во Македонија останал вон од директниот меѓусебен судир на двете војувачки страни. Чувството на елементарна човечка солидарност тука одиграло најважна улога.

Притоа, во текот на највжештените судири меѓу двете војувачки страни — македонската и османско-турската — е забележлива една постојана ескалација во кризата околу македонското прашање што ќе биде проследена и со соодветна ескалација во ангажирањето на воените и други сили на османската власт, од една и мобилизирање на востаничките сили, од друга страна. По-

четниот импулс на ескалацијата го дала врховистичката четничка акција во Горно-Думајско, есента 1902 година, по што настаните започнале да се одвиваат по сопствената внатрешна логика. Тие не можеле да се задржат со свесната акција на раководните сили на ТМОРО и стигнале до Илинденското востание од 1903 година. Османските властодршци станале посебно сурови спрема населението по задушнувањето на врховистичката провокација во Источна Македонија. Овде тие нашле — како што соопштуваат современите — убиени и ранети членови на Врховниот македонски комитет од Софија, дури и офицери од бугарската армија. Уфрлените врховистички чети во Македонија, всушност, биле бугарски државни чети. Огорчени од ова, тие станале уште посурови и започнале да спроведуваат неподнослив терор. Наеднаш по врховистичката провокација биле доведени големи воени засилувања во Македонија; резервистите, така наречените редифи, биле мобилизирани и тн. Мобилизацијата на едната повлекла мобилизација на силите кај другата војувачка страна.¹⁵⁾

И сепак османските власти — централните, како и локалните — дошле во деликатна ситуација. Тие можеле по пат на масовни погроми од стилот на ерманските и со еден удар да го потиснат револуционерното движење, но се плашеле од европската интервенција. За разлика од Ерменија, Македонија се наоѓала на прагот на Централна Европа за кое нешто морале да водат сметка. Но исто така се покажале неспособни да излезат на крај во борбата против масовното надигање на македонскиот народ, кога би се користеле со колку-толку дозволени методи на војување со него. Па затоа, а со цел да избегнат поголем ризик, тие уфрлувале во борбата редовна војска и резервисти само тогаш и во толкава мера колку што тоа им изгледало неопходно, но и безбедно. Со ваквата двојна игра можат да се објаснат и некои, навидум, контрадикторни чекори: истовремени напори за задушнување на движењето (всушност тие го разгорувале), но и за спречување на помасовни погроми (главно до мај 1903); затворање на едни и амнестирање на други револуционерни раководители и сл.

Покрај ангажирањето на административните органи, на војската и полицијата, поинтензивно се користеле услугите на разните насилници, на селските полјаци кои редовно биле муслимани и тн. Кон 1902 година била издадена наредба по мешаните села да се следи и затвора секое сомнително лице кое што ги обиколувало македонските села. Сè во ова време, во повеќе места, особено во Западна Македонија, биле формирани таканаречените турски комитети, кои презеле разни контраакции —

¹⁵⁾ Дописка од Битола, од 25. II. 1903, од журналистот Ludovic Naureau. (Л-Норо), публикувана во Парискиот венсик "Journal". Види: „Le Mouvement Macédonien", Paris No 23, 5. III. 1903, с. 7—8.

оединечни убиства на поистакнати луѓе, затворање, претепување и тн. Во Ресенско тие ја запреле продажбата на оружје на македонските селани од страна на Турци и муслимани, прогонувајќи и оние од нив кои постапувале спротивно од нивните наредби.¹⁶⁾

Кон крајот на 1902 година Портата издала наредба да се пожарува секое македонско село во кое би се открила чета, посебно ако таа даде отпор. Тоа претставувало нов чекор кон примената на масовниот терор како средство за задушвање на револуционерното движење. Бидејќи пак ситуацијата и натаму се заострувала, почнувајќи од февруари 1903 година, владата започнала да се служи и со нередовните воени единици регрутирани од домашното турско и муслиманско население. Како пак и македонските чети, за одделни акции, ја мобилизувале селската милиција, судирот добил елементи на народносно-верска и граѓанска војна меѓу населението во Македонија. Воведувањето на нередовните воени единици во борбите довело до уште поголеми пожаришта, грабежи, убиства на мирното македонско население, кои сè повеќе ќе се зголемуваат. Во неколкуте предвостанички месеци биле опожарени десетина македонски села — Балдево, Чаврокопско, Карбинско, Штипско, Баница, Серско (по убиството за Гоце Делчев); Смрдеш — Костурско и други. На многу места и по прв пат отворено и директно се судриле четите и селската милиција на ТМОРО со редовната и нередовната османска војска што исто така биле регрутирани од месното муслиманско население. Едновременно со тоа турската влада продолжила да концентрира редовна војска во сите свои европски територии, а посебно во Македонија; да ги мобилизира резервистите и од домашното муслиманско население и тн.

И без тоа напнатата ситуација уште повеќе ја направиле критична познатите солунски атентати од крајот на април 1903 година, кога раздрознетоста во турскиот лагер достигнала кулминација. Во Солун, во метежните атентаторски денови, загинале над 300 невини луѓе, главно Македонци, но тие можеле да бидат и многукратно повеќе ако контролата на ситуацијата не ја зел во свои раце солунскиот валија кој ги запрел злосторствата на турските погромации.

Недела дена по солунските атентати и како нивен директен одглас исти такви погромации, организирани од муслимански фанатици, излегле на битолските улици да напаѓаат и убиваат невини луѓе по чаршијата и дуќаните. Четиринаесетмина од христијанското население биле убиени, а неколку десетини ранети. Погромот во Битола колку што бил инспириран од месната власт толку под притисок од конзуларниот кор бил запрен од истата таа власт, а со помошта од редовната војска.

¹⁶⁾ Спомени на Славејко Арсов, Скопје, с. а., с. 63.

Опожарувањето на села, масакрите на невини луѓе во Солун, Битола, и тн. ја оцртувале состојбата на крајната и опасна раздразнетост кај противникот. Таа состојба токму и била земена предвид при определувањето на главните правци на идните востанички дејства. Таа се одразила и врз одлуките за основниот карактер на Илинденското востание. Неговиот карактер го определил, во прв ред, Конгресот на Битолскиот револуционерен округ, одржан во селото Смилево, Битолско, во деновите од 2 до 7 мај 1903 година. На него, општата воено-политичка концепција на востанието била утврдена така што се барало, тоа да биде што подолготрајно да се истрае во него колку што е можно подолго време, а со цел да се предизвика надворешна воена или порадикална дипломатска интервенција која би ги поставила почетните основи на автономна Македонија. Согласно со тоа, Конгресот решил востанието да биде партизанско, да го опфати сиот округ и да се прошири и во другите револуционерни окрузи, но да не биде масовно, сенародно, т.е. да не се ангажира сето население во борбите. Оружените сили, вклучувајќи ги во нив и излезените востаници, се групирале во одреди од по 30 до 50 борци, а нивните задачи се состоеле во напади на државните установи, уништување на патните, железничките, телеграфските и поштенските врски; напади на помалите воени, полициски и други посади, уништување на помали воени единици и групи и тн. Едновремено со тоа биле напаѓани беговските кули и чифличките конаци — тие конкретни упоришта на селанското ропство; ликвидирани озлогласени поединци — муслимани. Според тоа, востаничките сили не се кренале против Турците воопшто, против Турците како население и народносна група, ами исклучиво против воениот противник и крепителите на османското ропство во Македонија.

Наедно, востаничкото раководство настојувало да се штеди живата сила на востанието и посебно — неборечкото население. Затоа биле дадени инструкции востаниците да ги задржуваат во свои раце ослободените градови, гратчиња и села само до појавата на големи непријателски сили, а потоа да ги напуштаат. Таков бил случајот дури и со ослободеното Крушево. Се сметало дека, по ваков начин, непријателот не ќе има повод да го напаѓа мирното население и да го опожарува македонските села и градови. Се целело, исто така, да се зачуваат селата и селското население — таа најважна база на движењето, да се поштедат востаничките сили од прекумерни жртви и да се избегнат поводи за погроми над неборечкото население. Одбрана на селата и посебно на нивното население по секоја цена се предвидувала само при напади од башибозукот. Па затоа, ако востанието се разгледува и како ризик, како шанса, чијашто цел и не морала да се оствари во моментот, а во тој случај и со оглед на неизбежноста

од продолжување на борбите и по него, ваквата воено-политичка стратегија на востаничкото раководство ни се покажува како достаточна далекувидна и мудра.

Овде ќе констатираме само дека Илинденското востание се до својот крај, главно, било изведено согласно со ваквите конгресни решенија и востанички инструкции. Но ни најмалку не се оствариле очекувањата за поштедување на востанатите села и градови и на неборечкото население во селата и во градовите. Нив не ги поштедил османскиот непријател. Надежите на востаничкото раководство се покажале илузорни.

На Смилевскиот конгрес се покренало и прашањето за односот на востаничките сили спрема мирното турско и друго муслиманско население. Тоа било вонредно важно политичко прашање, прашање од доменот на меѓунационалните односи во еден пресуден момент. Тоа уште на почетокот барало јасно дефинирање, дотолку повеќе што елементот на стихијност и страстите за неконтролирана одмазда никако не можеле да бидат исклучени од востаничките редови. Даме Груев, политички најиздигнатата личност, кој претседавал на Конгресот, избран од него на чело на Главниот штаб на востанието во Битолски округ, со овие зборови ѝ дал насока на расправата по ова прашање:

„Турчин или христијанин — тоа е безразлично, ако не прави зло, не смее ни влакно да му падне од глава“. Во своето објаснување тој ја подвлекол оваа мисла на таков категоричен начин што таа зазвучела за сите како најсериозна предупредување.¹⁷⁾ Овој Дамев став, кој бил усвоен од Конгресот, колку што го изразува континуитетот во општата меѓунационална политика на ТМОРО толку бил и потврда на оваа политика во условите кога востанатиот народ, потпирајќи се на сопственото оружје, прогласно ги декларирал аспирациите да стане полновластен господар во својата татковина. Сега, во условите на востанието тој став добивал далеку поголема тежина и нов квалитет и на знатрешен и на меѓународен план.

Овој став на некој начин бил внесен и во Востаничкиот дисциплински устав што бил усвоен од Конгресот. Во него, со закана од смртна казна се забранувало секое „мародерство, пијанство, блудничење и силување на жени“. Тој индиректно се среќава и со други акти од востаничкото раководство. Така, во една распродаба од деновите спроти Илинден, со која уште повеќе се конкретизираат задачите на востаничките сили, се наредува „турските жени и деца да не се гибаат“, макар што се препорачувало и разоружување на одделни муслимански села, доколку тоа било можно.¹⁸⁾

¹⁷⁾ ордан Бадев, Даме Груев. Живот и дело. София, 1943, с. 99.

¹⁸⁾ Последни напатствија за кревање на востанието, „Љ Лапе, Нови документи а Илинденското востание, Илинденски зборник 1903—1953, Скопје, 1953, с. 16—18

Сè во таа смисла на војување, а со цел востаниците, во своите дејства да не го погрозат меѓународното хуманитарно право и текот на востаничките операции, Главниот штаб ѝ упатил по мено предупредување на Дирекцијата на Источните железници во деновите на востанието да не дозволи патнички сообраќај. Е писмото од Штабот се вели: „Бидејќи востанието по апсолутна неопходност ќе биде придружено со атентати по железничките линии, спомнатиот Штаб, по свој човечки долг ја предупредува Дирекцијата да биде разумна и да не дозволи во тие денови жтелите на земјата да патуваат за да не станат невини жртви Оваа Дирекција потоа со плакати известила дека не им гарантира сигурност на патниците по линијата Солун — Битола.¹⁹⁾

И во текот на востаничките операции Главниот штаб пр должил да ги разјаснува целите на востанието и односот на востаниците кон мирното население од сите народносни и верски опрделби. Во еден позив од овие денови упатен до востаниците меѓу другото, читаме:

„Ние го креваме оружјето против тиранијата и нечовечноста; ни војуваме во името на слободата и човештината, впрочем, нашето дело стои повисоко од секаквите народносни и племенски разликија. Поради тоа ние треба да ги сметаме за сѐви браќа сите овие кои страдаат е мрачното царство на султанот. Денес страдаат сите христијански населенија вклучително и самите турски селани. Наш непријател е сам турската влада и секој оној кој ќе излезе со оружје или со шпионство проповед нас или ќе појде да се пресметнува со незаштитените стари жени и деца, а не со нас — со него ќе се биеме, нему ќе му судмаздуваме. Заради тоа наредуваме... 5) Заштита на христијаните, вклучително и на странските државјани и 6) Се забранува да се напаѓа мирното турско население и да се крева рака на турски жени, деца и стари.“²⁰⁾

Очигледно е дека Главниот штаб ги насочил востаничките операции исклучиво против османските воени сили и нивните помагачи, а со цел оперативните востанички дејства да се ограничат на објекти и живата сила кои се од значење за воениот потенцијал на непријателот; да му се пружи заштита на цивилното население, а притоа да се спречи секое можно пустошење на мирните турски села.²¹⁾

Меѓутоа, востаничкото раководство, како и некои раководни организации на ТМОРО, не останале само на инструкциите за невозможност на мирното турско население. Паралелно со тоа

¹⁹⁾ Љубен Лапе, Извештаи на српските консули, митрополити и училишни инспектори во Македонија, Скопје, 1954, с. 255—256.

²⁰⁾ Документот по прв пат е објавен во весникот „Македонија“, Софија, 1931 бр. 1546, с. 2. Него го цитира и Х. Сиљанов, Освободителните борби на Македонија, Софија, 1933, с. 257.

²¹⁾ Поопширно за некои одделни аспекти на ова прашање види кај А. Христов Создавање на македонската држава (1893—1945), Скопје, 1971, с. 164—174.

тие презеле чекори за разјаснување целите на востанието и сред турското население, а со цел за негово неутрализирање во судирот. Оправдано се сметало дека коректното однесување спрема турското и другото муслиманско селско и турдбеничко население, само по себе, не е dostatно за и тоа да ги сфати целите на борбата и да се ослободи од стравот и неизвесноста за својот опстанок во Македонија. Тоа било потребно дотолку повеќе што и непријателот се служел со пропаганда сред ова население во Македонија. И со цел да се повлијае врз него, Централниот комитет на ТМОРО спроти Илинден им упатил на сите видни турски лица во Македонија и Одринскиот вилает циркуларно писмо, напишано на турски јазик, со мошне интересна содржина. Во писмото, кое што има карактер на официјална декларација на Ц. К. на ТМОРО, најнапред се изјавува дека „Македонскиот централен револуционерен комитет стапува во борба за да извојува справедлива и хумана администрација, наместо сегашната која е еднакво тешка и за христијаните и за муслиманите. Борбата веќе започна — продолжува декларацијата — и Комитетот се чувствува должен да им се обрати на угледните Турци што живеат овде со молба да ги успокојат своите собраќа за да не гледаат непријателски на востанието.

Востаниците ќе се воздржуваат од секакви непријателски дејства против мирното население, ако самото тоа не им прави штета на востаниците. А по нашата победа тоа ќе се ползува, како и ние, со благодјанијата на добиената од нас слобода. „Циркуларот бил снабден со печат, како актите што се доставуваат од регуларна влада“ — објаснуваат современниците. Апелот со право бил упатен до турските првенци во земјата зашто било познато нивното големо политичко влијание врз турските и другите муслимански народни маси. Кога пак се имало предвид дека тие не ќе можат да се придобијат како сојузници во борбата, се настојувало барем да останат неутрални што донекаде можело да се постигне ако се смалеле неизвесноста и стравот кај овие маси.

Овој циркулар уште во она време бил забележан од неколкумина современници, како и во тогашниот европски печат.²²⁾ За него известува и српскиот конзул од Солун. Тој тврди дека, раководството на ТМОРО се обидело да воспостави контакти со одделни влијателни Турци во цела Македонија за кои се сметало дека ќе можат успешно да го посоветуваат муслиманското население да се воздржува од зулуми во текот на востанието. Спроти самото востание тие добиле „циркуларно писмо на турски јазик во кое Револуционерниот комитет им препорачувал — пишува конзулот — да влијаат врз турското население да остане мирно

²²⁾ Види „Le Petit Sou“, Paris, 26. VIII. 1903., с. 1. Неговиот текст во превод од руски на македонски јазик, а според весникот „Одеский Листок“, кај нас го објави д-р Б. Ристовски (Нова Македонија, Скопје, 13. IX. 1970). Текстот на циркуларот во обата весника — парискиот и одескиот — е потполно идентичен.

и да не им се придружува на потерите, зашто Комитетот работи да се подобри положбата што ќе биде во интерес и на муслиманското население“.²³⁾

Чекор напред во напорите за објаснување целите на востанието во доменот на меѓунационалните односи во Македонија сториле творците на Крушевската република. Краткиот апел за востание што Реонскиот востанички штаб им го упатил на востаничките одреди и на населението во Крушевската околица ја впишал, меѓу другото, и следната револуционерна парола: „Да живее слободата и рамноправноста меѓу македонските народности!“

Но најзначајниот документ во тој однос, секако, бил познатиот Крушевски манифест. Тој бил донесен во текот на востанието, напишан на македонски народен јазик и упатен до турското и другото муслиманско население што живеело во Крушевската околица. Манифестот во исто време претставува декларација за целите на револуцијата во областа на меѓунационалните односи и повик до муслиманското трудбеничко население да им се придружи и тоа на македонските револуционери. Неговата основна идејно-политичка концепција е проткаена од сознанието на крушевските револуционери дека „Македонија е наша заедничка мајка“, дека е општа татковина на сите народности што ја населуваат, вклучувајќи ги тука и македонските Турци. Манифестот декларира дека „Македонија е наша“, дека е „богата земја“ во која „и за нас и за нашата чела и прачела“ има место и услови „да живеат мирно, да си работат спокојно и да напредуваат“. Но во условите кога во Македонија загосподариле тиранијата, насилниците, зулумкарите, разните арами, јанкесии и дареби, таа заприлегала на „пуста пустина“, станала „сирота и юкрвавена“.

„Турскиот народ во Крушевската револуционерна околица“ во Манифестот се третира не како странски окупатор кој треба да се истера во Мала Азија, туку како домашно население со кое „од дедо-предедо си живееме како браќа на оваа земја, та ние — велат неговите автори — ве имаме како свои и сакаме до крај да останеме свои. Мирниот, трудољубивиот и чесниот турски народ, што се прехранува, како нас, со крвав пот, е наш брат и со него сме живееле и пак сакаме да живееме“. На Турците, и другите муслимани им се признава статусот на полноправни граѓани во идната слободна Македонија. Во Манифестот дошла до највисок израз свеста за целината на Македонија, а заедно со тоа и за судбинската поврзаност во минатото, и во иднината на македонското со турското, на христијанското со муслиманското население. Нив неразделно ги сврзала „оваа земја“, т. е. нивната заедничка татковина чија што судбина, една и неделива, тие

²³⁾ Љубен Лапе, Неколку нови документи за 1903 година, Годишен зборник на Филозофскиот факултет. Историско-филолошки оддел, Скопје, 1953, с. 262.

зеднички ја делат. На самиот почеток од документот тие се наречени „браќа земјаци и мили комшии“. Востаниците им се обраќаат во својство на нивни „вечни комшии, пријатели и познаници од убавото Крушево и неговите китни села, без разлика на вера, народност, пол и убедување“.

По прв пат во нашата понова историја на мирното турско население му се сугерира идејата дека тоа не треба својата иднина да ја бара во Османската империја која пропаѓа, туку во Македонија како негова потесна татковина која, како нова држава, треба да се роди. И за да мњеже колку-толку да ја акцептира таа идеја, да ги издвои своите интереси од интересите на крепителите на султанска Турција, му се укажува дека и тоа е напуштено, експлоатирано и ограбувано од истите царски ефендии, бегови и паши. „Жедните за крв и гладните за човешко месо муртати, гледаат и нас и вас да нè дотераат до питачки стап. Тие се — велат авторите на Манифестот — наши и ваши душмани“. „Ние не само што ве имаме како свои браќа — се вели во Манифестот — бидејќи разбираме оти и вие сте робје како нас, робје на царот и на царските бегови, ефендии и паши, робје на богатите и на силните, робје на насилниците и зулумќарите што ја запалија царштината од сите четири страни... „Следејќи го овој ред на мисли, авторите на Манифестот продолжуваат: „Мили наши комшии! Како Турци, Арнаути и муслимани, разбираме, вие сè си мислите оти царството е ваше, и оти вие не сте робје, штом на царскиот бајрак нема крст, а има ѕвезда и месечина. Оти не е така, и оти грешите вие бргу ќе се сетите и ќе го разберете“. Веројатно не ќе згрешиме ако речеме дека Манифестот се обидел на македонските Турци, по прв пат во нивната понова историја, да им ја покаже нивната вистинска класна и општествена позиција во „нивното“ царство. Затоа Манифестот ги повикувал кон политичка солидарност со нивните македонски и други христијански соотечественици. Турските народни маси во Македонија слични парливи зборови можеле да слушнат одвај пет години подоцна искажани на големиот митинг во првите хуриетски денови во Солун од Јане Сандански и во познатиот негов Манифест до народите на Турција.

Манифестот понатаму декларира дека ослободителите на Крушево се револуционери што дале клетва да се борат против тиранијата и да загинат во борбата за право и слобода. „Ние не дигнавме пушка против вас — тоа би било срам за нас; ние не дигнавме пушка против мирниот, трудољубивиот и чесниот турски народ“ — се вели во документот. Неговите автори изјавуваат дека имотот, животот, верата и честа на турскиот народ им се еднакво скапи, како и сопствениот имот, живот и чест. „Од нас

и од нашите села да не се плашите, ние никому зијан не ќе сториме.“²⁴⁾ Слични декларации за целите на востанието наоѓаме и кај другите реонски востанички штабови.

При крајот од Манифестот тие ги повикуваат и муслиманите „под бајракот на автономна Македонија“ за заеднички да ги скршат ропските окови и да се „спасат од маки и страдација“.

Сепак, крушевските револуционери, слично на востаничките раководства во другите реони, согледувале дека турското и другото муслиманско население е оптоварено со бројни предрасуди, дека политички е на ниско рамниште, дека одгледува многу скрупули спрема „своето“ царство, та и не го очекувале неговото наредување под востаничките знамиња. Но во името на братството, на добрососедството, на човечката солидарност и на заедничката утрешнина, тие го повикале, барем, да остане неутрално, да се држи достоинствено. „Вие можите да ни помогите со едно нешто — а тоа за нас е голема помош: да не се заортачите со душманите, да не дојдите со пушка против нас и да не правите зулуми по ристанските села“.

Слично на циркуларното писмо од Ц. К. на Македонската Револуционерна Организација и во Манифестот се подвлекува мислата дека востаниците се борат за слобода и на муслиманскиот дел од населението на Македонија. „Ние сами ќе се бориме и за нас и за вас, ако е потребно, до еден ќе умреме под бајракот за нашата и ваша слобода и за нашето и ваше право.“²⁵⁾

Манифестот завршува со акламирање на борците за слобода, на сите чесни македонски синови и на автономна Македонија.

Од добиениот одговор од кметот на селото Алданци, Синан се заклучува дека копии од Манифестот (тој ги наречува писма) биле испратени и до другите муслимански села во Крушевско. Тоа го посведочуваат и некои автори. Кметот на Алдинци сфатил дека македонските револуционери се кренале имено „против лошите луѓе и против уќуматот (власта) кој што нив ги штити“, но според него, таквите луѓе избегале во градовите. „Што се однесува до нас — вели кметот Синан — ние ви ветуваме дека ќе мируваме“. Тој соопштил уште дека и другите муслимански села се согласиле да останат неутрални. Писмото, како и секој официјален акт, го носело селскиот печат и потписот на кметот.²⁶⁾

²⁴⁾ Заслужува одбележување остро реагирање од Никола Карев поради заплenuвањето на стадо овци и кози од страна на група востаници. Н. Карев наредил востаниците веднаш да го вратат стадото и да побараат прошка од селаните на турското село Алданци за сторената грешка, застрашувајќи ги со јавно стрелање ако нешто слично повторат „И вие и тие — рекол Н. Карев — треба да разберете дека ние не сме ајдуци туку сме револуционери. Марш обратно во Алдинци, побарајте извинување за сторената грешка и вратете се да ми реферирате за стореното (Никола К. Майски, Крушево и борбитџ му за свобода, Софија, 1935, с. 73).

²⁵⁾ Види: Крушевскиот манифест, Скопје, 1968.

²⁶⁾ X. Сиљанов, цит. дело, I, с. 293.

Сличен писмен одзив пристигнал и од избеганиот началник на разбиениот крушевски гарнизон Сулејман кој, исто така, се засолнал во Алданци. Тој ја сфатил смислата на ослободителните напори на македонскиот народ и ги поздравил крушевските револуционери со овие зборови:

„Јунаци,

Вашата цел е велика, а борбата — смислена. Напред по тој страшен, но славен пат, по којшто сите народи се добрале до слободата!“²⁷⁾ Во последниве редови се евидентни идејните наведени од младотурското движење, кое пак најбргу созревало токму во Македонија.

Обата овие одгласи од Манифестот биле примени со радост во востаничките редови, зацврстувајќи ја уште повеќе нивната вера во големината на борбата што ја повеле.

Но овие акти, придружени со ветувања за неутрално држење на околното турско и другото муслиманско население, ништо не можеле да придонесат за одбраната на ослободената територија и за успехот на востанието. Турската воена команда, раздразнета од поразот и од настаните во Крушево и исплашена од надворешна интервенција во Македонија, фрлила против Крушево близу дваесетилјадна редовна војска, а под командата на жестокиот Бахтијар-паша. Десетдневната Крушевска Република била задушена во крв и пожаришта.

По примерот, а веројатно и по препорака од Главниот штаб, извесни апитациони чекори сред турското население презеле и другите реонски востанички раководства. Некои реонски штабови спроти денот на востанието објавиле прогласи до турското население кои ги објаснувале целите на востанието. Нокта спроти Илинден Охридскиот реонски штаб испратил три жени во Охрид, кои плакатите што биле испишани на турски јазик ги излепиле по вратите на некои турски куќи. Турското население се повикувало да остане спокојно и неутрално зашто борбата не била насочина „против турската раја“, ами против султанската власт и против зулумкарите.²⁸⁾ Апел со слична содржина бил испратен и до албанските муслимани, жители на селото Песочани, Охридско. Напишан на турски јазик, тој му бил предаден на селскиот оџа.²⁹⁾ Според љубљанскиот весник „Словенец“ вакви апели биле излепени по вратите на џамиите и државните установи во многу села од Битоолскиот округ.³⁰⁾ Растурањето на вакви писма и апели го посведочуваат и други извори. На пет-шест дена пред востанието ресенскиот војвода Славејко Арсов од Главниот штаб по-

²⁷⁾ Ангел Динев, Илинденската епопеја, I, София, с. а., . 329.

²⁸⁾ X. Сиљанов, цит. дело, I, с. 311.

²⁹⁾ Спомени на Смиле Войданов, Сб. Илинденско-преображенско востание, 1903—1968, София, с. 205.

³⁰⁾ „Slovenec“, Ljubljana, бр. 183, од 10. VIII. 1903, с. 2.

дигнал, меѓу другото, и „писма на турски јазик, определени за Турците. Во нив — вели С. Арсов — се изјавуваше дека ние сме само против лошите Турци и слично, а не против сите нив“.³¹⁾

Реонските востанички раководства, како и илинденските востаници во целост, се придржувале кон овие распоредби на своето повисоко раководство. Единствено во Костурско биле нападнати, но со цел на разоружување, три муслимански села. Но и до овој експес дошло, — откако востаниците три дена по Илинден го побарале оружјето од селаните, кои пак одговориле со огон. Впрочем тие и дотогаш биле осведочени пљачкаши на околните христијански села.³²⁾ Англичанецот Хенри Брајлсфорд, кој при крајот на востанието пропатувал низ Западна Македонија, тврди дека востаниците за одмазда опожариле пет турски села.³³⁾ Сепак јасно е дека се работи само за одделни експеси кои во вакви услови се неизбежни.

Поединечни се случаите на коректно, хумано и благонаклонето однесување од Турците кон востаниците, макар што за ова недостасуваат изворни податоци. Така, Турците од Сопотница, Демирхисарско се обиделе да се застапат за своите соселани — Македонци пред војската, но неуспеле да го спасат македонскиот дел од селото од опожарување. За Охридско во литературата наоѓаме примери на помагање со храна на збегот во Рашанец од поодделни побогати Турци од селото Лескоец.³⁴⁾ Некои автори спомнуваат и тројца Турци — учесници во востанието во Охридско, но за да се прифатат би требало тие податоци да се потврдат и од други, посигурни извори.³⁵⁾ Никола К. Мајски како помагачи на Илинденското востание ги спомнува муслиманите од селото Норово, Крушевско.³⁶⁾ Слични ретки примери среќаваме и кај други автори, често несигурни и расфрлени низ мемоарската и другата литература.

За спречување на помасовното помагање на востанието придонеле и противмерките на османските властодршци. Во тој поглед С. Арсов во своите спомени забележал: „Во почетокот (пред востанието б. н.) Турците јавно им продаваа пушки на селаните. Но подоцна беа основани турските комитети кои почнаа да му објаснуваат на турското просто население дека прави голем грев кога им продава оружје на христијаните и се закануваа секого да го убијат кој тоа би го правел“.³⁷⁾ Муслиманското население, зна-

³¹⁾ Цит. Спомени на Славејко Арсов, с. 63. За истото и кај Љ. Лапе, Неколку нови документи, с. 262.

³²⁾ Љ. Лапе, Нови документи, с. 95; Х. Сиљанов, цит. дело, I, с. 303—304.

³³⁾ Види: Българите в Македония. Психологическа студия от Х. Н. Браилсфорд, Революционен лист, сл. бр. 20, 30. VIII. 1904, с. 5—9.

³⁴⁾ А. Христов, цит. дело, с. 160.

³⁵⁾ Международните конгреси и Македонският въпрос, София, 1922, с. 17.

³⁶⁾ Н. К. Майски, Петдесет години от Илинденското въстание, София, 1953, с. 96.

³⁷⁾ С. Арсов, цит. спомени, с. 78.

чи, било поставено под цврстата контрола на турските реакционерни сили. Па сепак, во текот на востанието одделни првенци по селата во Преспа искажале помирувачки тенденции, а некои муслимански или мешани села склучиле договори со своите македонски соседи дека не ќе си напакустуваат едни на други.³⁸⁾

Од современите како пример на хуманост и трезвеност се побочува охридскиот кајмакам (околиски началник) Мехди-Беј. Пред 1903 година тој бил висок чиновник во Серската санџачка управа. Иако по потекло од Албанија, Мехди-Беја го третираме овде, зашто бил носител на турската султанска власт. Со голема тактичност и залагање тој не дозволил во првите востанички денови да превагнат фанатизираните поединци од реакционерниот турски комитет во Охрид и да извршат масакри над мирното македонско население. Подоцна, по уништувањето на востаничката болница во реонот на селото Брежани, тринаесетина ранети и болни востаници и селани тајно биле префрлени во Охрид, каде што една група учителки со помошта од Градскиот револуционерен комитет, уредиле илегална болница. По кратко време месната власт ја открила болницата и откако не успеала да ги открие врските на учителките со Комитетот, кајмакамот Мехди-Беј не само што не ја затворил болницата туку и материјално ја помогнал. По месец и пол дена грижата за болницата ја презела англиската добротворна мисија предводена од спомнатиот Х. Брајлсфорд. Завршувајќи го своето кажување за охридската востаничка болница, забележано во Софија во 1936 година, учителката Аспасија Каневчева со носталгијата на емигрант искажала и една голема вистина: „Ако сите Турци беа благоразумни како Мехди-Беј, тоа немаше тие да бидат денес бегалци во Турција, ниту ние, бегалци во Бугарија!“³⁹⁾ Охридскиот кајмакам Мехди-Беј и по востанието благоразумно постапувал спрема Македонците за што исто така постојат сведоштва.

Политичкото поведение на дел од турското и другото муслиманско население се определувало и од соодносот на силите што војувале, т. е. од дадената конкретна ситуација во Македонија. Така, на пример, во првите денови на востаничкиот налет градот Битола практично се нашол блокиран од востаничките сили. За тие денови познатиот Панче Дорев, тогаш млад адвокат во Битола, го забележал и ова: „Турците, со секој ден сè позагрижени, почнаа да ни се приближуваат, плашејќи се дека ние (востаниците б. н.) ќе претегниме. Во текот на три седмици сите се натпреваруваа да не фалат. Дури српското конзулство во Битола даваше најсимпатични известувања на белградските весници за Битолското (Илинденското б. н.) востание.

³⁸⁾ Х. Сиљанов, цит. дело, I, с. 418.

³⁹⁾ Н. К. Майски, Мехди-беј и охридската болница, Ил. Илинден, Софија, год. VIII, 1936, кн. 3—4 (73—74), с. 13—14.

За жал, не мина многу време и очекуваното настапи: војска навлезе од сите страни и започна систематско опожарување на села и планини⁴⁰⁾. Сличните расположби не ги напуштиле поединците — поблагоразумни Турци и кон крајот на востанието. Посериозните од нив во Битола, а во врска со познатите Мирџштегски реформи што уследиле по диктат од големите сили додека востанието уште траело, со забележлива загриженост ја согледувале критичноста и на сопствената положба во Македонија.⁴¹⁾

Наспроти сето погоре изнесено, сосем спротивни гледишта за држењето на илинденските востаници спрема турското и другото муслиманско население наоѓаме кај тогашните задгранични претставници на ТМОРО во Софија — Христо Матов и д-р Христо Татарчев. Откако си зеле многу од надлежностите на Ц. К. на ТМОРО и особено на Главниот востанички штаб на чело со Д. Груев, тие, по менталитет склониле кон политиканството и застанати на проврховистичките идејни позиции, презеле постапки кои се коселе со основните принципи на ТМОРО. Во еден циркулар, испратен од нив до Окружното раководно тело на Серскиот округ со дата од 11. август 1903 година, тие му ставаат на знаење дека, „Револуцијата ќе ја претставува само Претставничкото тело“, т. е. тие двајцата. Тоа било во спротивност со овластувањата што во Смилево ги добил Главниот востанички штаб.⁴²⁾

Х. Матов и д-р Х. Татарчев во својство на задгранични претставници и без ничија консултација заклучиле спогодба со врховистите, дозволувајќи им да влезат во Источна Македонија со свои чети за да земат и тие учество во Илинденското востание. Од тоа, пак, можеле да се очекуваат само лоши последици.

Освен тоа, планот и задачите на востанието, според Х. Матов и Х. Татарчев, имале единствено за цел да предизвикаат воена интервенција на Бугарија против Турција. Со ваква цел тие испратиле посебно циркуларно писмо до окружните раководства на ТМОРО во Македонија во кое, меѓу другото, читаме: „в) Се препорачува насекаде и ви се препорачува и вам безмилосно горење, колење во селата, атентати и посегнување во градовите, на сè она што е туѓо и непријателско. г) Најкрајното, само и само за да се заплаши кнезот (бугарски б. н.)“ Препорачуваните од

⁴⁰⁾ Паичо Дорев, Вншната политика и причини на нашите катастрофи, Софија, 1924, с. 15. (Српскиот конзул од Битола за П. Дорева, соопштува: „Овој млад човек е претставник на чисто македонската група која работи за автономија на Македонија и која бара поеднаква помош и од Србите и од Бугарите“. П. Дорев бил определен од Главниот штаб и лично од Даме Груев да одржува врски со конзуларниот кор во Битола. Тој од Штабот добил значајни дипломатско-политички задачи. (Види: Љ. Лапе, Нови документи, с. 78—79; Манол Пандевски, Обиди на ВМРО за воспоставување внатрешни и надворешно-политички врски во текот на Илинденското востание, Гласник, на ИНИ, г. III, 1960, Скопје бр. 2).

⁴¹⁾ Љ. Лапе, Нови документи, с. 137.

⁴²⁾ Исто, с. 46—47.

задграничните претставници средства и методи на борба преку крајни жестокости спрема „сè она што било туѓо“; по пат на меѓусебно истребување и граѓанска војна од која би настрадал пред сè македонскиот народ, а со цел да се изврши притисок врз бугарскиот кнез и да се дојде до отворање војна од Бугарија против Турција, немале ништо општо со идејно-политичката ориентација на ТМОРО.⁴³⁾ Овие инструкции се совпаѓале со врховистичката пракса и биле потполно спротивни на решенијата од Смилевскиот конгрес. Востаничките раководства на теренот, пак, ниту можеле ниту сакале да ги прифатат овие средства и методи на војување. Тие продолжиле да се придржуваат до револуционерната етика, која и дотогаш веќе си имала создадено своја традиција. А во политичките сметки на тогашните задгранични претставници на ТМОРО искористувањето на бугарската државна сила и војска земало приоритетно место, одошто дошле и нивните инструкции, преку распалување на верскиот и националистичкиот антагонизам во едно метежно време во Македонија да се предизвика надворешната интервенција.

Наспроти високо хуманото држење на македонските востаници спрема турското и другото муслиманско население, турската влада употребила варварски методи за задушвање на Илинденското востание. Тие се состоеле во погроми над незащитеното цивилно население во селата и планините, во силување на жени, плачкање и опожарување на села и градови, опожарување дури и на планините, артилериско бомбардирање на Крушево и некои села, пустошење на лозја, градини и ниви, ограбување на живата стока, убивање и масовно затворање на луѓе и тн.

Тоа најдобро го илустрира крајниот црн биланс на задушението востание, жестоката цена што македонскиот народ ја платил за своето храбро посегнување кон слободата. Во Македонија и во Одринскиот вилает, во текот на востаничките борби, биле опожарени 201 село, 4.694 невини луѓе биле истепани, исклани или живи изгорени, 3.122 жени — силувани, 70.837 луѓе останале без покрив над глава. Во востанатите околии со десетици села биле претворени во пепелишта.⁴⁴⁾ Бројни и потресни се сведоштвата за сето ова што ги оставиле многумина востанички раководители и други современици.

Главниот востанички штаб, како и реонските востанички раководства, се нашле изненадени и збркани пред масовноста на разурнувањата на земјата и бруталното уништување на луѓето. Нивните настојувања да го зачуваат цивилното население и македонските села од уништување и да го спречат ангажирањето и на месното муслиманско население во задушвањето на востанието ги оддалеку не ги дале очекуваните резултати. Главниот штаб

⁴³⁾ Исто, с. 67—69.

⁴⁴⁾ X. Сиљанов, цит. дело, I, с. 430.

бил изненаден од тоа што режимот против кој го крнал народот на востание се покажал до толку варварски. Таква е личната исповед и на Д. Груев. Подоцна, тој за тоа има речено: „Ние не верувавме дека Турците ќе се решат да прибегнат до толкава жестокост — сосема да го разорат населението“.⁴⁵⁾

Оваа околност и наложила голем дел од грижите на Штабот, и посебно на Д. Груев, да се изразат во напорите за спасување на населението. Тоа пак му ги врзувало рацете за подруги воени и политички потфати. Барајќи заштита насекаде, Штабот најпрво им предал Мемоар на претставниците на големите сили во Битола во кој, меѓу другото, читаме: „Турската влада бессилна да ги уништи со дозволени средства на војување нашите вооружени сили, им го препорача на своите војски еден од најварварските начини за задушвање на востанието што се состои во ограбување и опожарување на христијанските села и во бесчестување и убивање на жени и деца“.

Откако во документот се набројуваат дотогаш опожарените села, Мемоарот продолжува: „Сите гореизброени села се изгорени било само од војската, било со помошта и од башибозукот. Соопштувајќи Ви го ова, ние изјавуваме дека, ако досега успеавме да го задржуваме христијанското население во вилаетот од дејства спрема турските села, слични на вршените од војската и башибозукот спрема христијанските села, тоа во иднина не ќе ни биде возможно да го правиме. И нека за сè што занапред ќе станува, одговара турската влада, која им дава вакви наредби на своите редовни војски и на башибозукот“.⁴⁶⁾ Но Штабот и востаниците нити можеле, а изгледа нити мислеле, да прибегнат до слични акции против турските села. Затоа, пак, варварските средства од противникот негативно подејствувале врз моралот на востанатите македонски селани.

Слични дипломатски постапки, а со цел да се добие поддршка, подоцна биле направени и до владите на двете соседни словенски земји — Бугарија и Србија. На бугарскиот трговски (конзуларен) претставник во Битола Штабот му предал едно „Изложение“ во кое се соопштувала општата мрачна положба на востаниот народ. Сличен апел за помош бил упатен и до српскиот конзул во Битола. Документот најпрво ги набројува извршените грабежи на добиток и покуќнина, изгорените села, колежите на жени, деца и старци и страдањата на народот во збеговите во пределот на Порече. Потоа, во него се вели: „Ние не разбираме зошто се гонат жените и децата. Во дваесеттиот век пред очите на конзули, на дипломатија да стануваат такви варварштини“. На крајот од документот се апелира кон хуманите и посебно кон

⁴⁵⁾ Види: Цит. Спомени, с. 24.

⁴⁶⁾ X. Сиљанов, цит. дело, I, с. 431—423,

словенските чувства на конзулот — Србин да ја извести својата влада и да го бара нејзиното застапување за смалување на македонските народни страдања.⁴⁷⁾

Покрај варварските воени методи за задушвање на Илинденското востание генералниот гувернер на трите македонски вилаети и највисок претставник на османската власт во Македонија Хусеин Хилми-паша презел и некои пропагандни мерки со намера да ги деморализира востанатите селани и да ја заблуди светската јавност за вистинската положба во Македонија. Изворите, на пример, тврдат дека Хилми-паша наредил да се излепат прогласи низ сета земја, испишани на местен македонски јазик во кои населението било повикувано да мирува, да не им се придружува на „опасните“, да се стрпи и да го сочека извршувањето на веќе прокламираните административни реформи. Ветувањата биле пропратени и со најостри заканувања. Слични апели биле правени и во текот на востанието. Со нив востаниците се повикувале да го положат оружјето и да се предадат на „милоста на Султанот“.⁴⁸⁾ За слични постапки говорат и некои од востаниците. Антон Кеќкаров вели дека кон средината на септември во Охридско се појавиле апели од турската власт кои го повикувале населението во рок од 3—4 дена да го положи оружјето и да ги предаде своите началници, по што ќе било потполно амнестирано.⁴⁹⁾ Такви објави долго време биле лепени на јавни места и во Битола. Слично било правено и во селата од Западна Македонија.⁵⁰⁾

Овие чекори на противникот изгледа го побудиле Главниот востанички штаб да одговори со свој апел до востаниците и населението. Во него, меѓу другото, се вели: „Селани, старите поробувачи на Македонија ве повикуваат да ја одделите својата судбина од судбината на „опасните“ што се борат за вашето ослободување од турското ропство. Вие мошне арно знаете што значат турските реформи. Тие носат опожарени села, затвори и убиства“. Апелот, на крајот, ги повикува селаните „во решавачка борба против заедничкиот непријател“. Во еден друг сличен проглас Главниот востанички штаб со полетни и окуражувачки зборови им ја посочувал на востаниците перспективата на блиското ослободување на сите македонски народни маси без разлика на верска и народносна припадност. Востаниците биле повикани да сторат последни усилби за извојување на слободата „чишто мугри веќе изгреваат на хоризонтот на Македонија“.⁵¹⁾

⁴⁷⁾ Љ. Лапе, Нови документи, с. 45—46.

⁴⁸⁾ Љ. Лапе, Неколку нови документи, с. 135.

⁴⁹⁾ А. Кеќкаров, Востанието в Охридско през 1903 година, Ил. Илинден, Софија, 1933, кн. 7—8 (47—58), с. 19—21.

⁵⁰⁾ Љ. Лапе, Нови документи, с. 30, 153.

⁵¹⁾ La question des réformes dans la Turquie d'Europe. Exposé documentaire par un Non-diplomate, Paris, 1903, с. 85—86.

Обете војувачки страни, значи, освен со оружјето, прибегнале и кон пропагандно-психолошки средства на војување.

Од друга страна, едновременно со задушувањето на востанието во Битолскиот округ, османските власти презеле напори и за локализирање на востаничкиот пожар. Тие посебно се плашеле востанието да не се прошири во Источна Македонија која што граничела со Бугарија. (Од тоа, впрочем, многу се плашела и владата на Бугарија, но од свои сметки и мотиви). Османските власти, покрај натрпувањето на војските, се заложиле и со пропагандни средства да го спречат населението во Серскиот округ за да не востане масовно. Турските офицери и првенци ги советувале македонските селани да мируваат, да не ги слушаат комитетските луѓе, нити да очекуваат каква и да е помош од Бугарија. Тие тврделе дека Бугарија, по барање од Турција, зела најстроги мерки на границата за да не пушти ниеден човек во Македонија. Во извесна смисла тоа било точно. Селаните од Пирин раскажувале дека, югкако било прокламирано востанието западно од Вардар, нивните села често ги обиколувала војска со цел да го држи населението во страв за да не се крене на оружје. Последното, впрочем, за такво нешто немало достатно оружје, кое делумно било одземено по горно-џумајската врховистичка провокација.⁵²⁾

Иста цел имале и некои други такви постапки. Јане Сандански кажува дека кога во еден остер судир во Пирин загинал војводата Спиро Прилепчанчето, Турците утредента излепиле плакати во Горна Џумаја, известувајќи дека „Сандански бил убиен“.⁵³⁾ Тие, значи, го знаеле авторитетот на Ј. Сандански, а одовде и значењето на веста што јавно ја лансирале.

Станува очигледно дека Главниот штаб, како и реонските востанички штабови, меѓу кои посебно се издвојува Штабот на крушевските востаници, покрај со оружјето, прибегнале да се служат и со средствата на усната и писмената пропаганда. Тие тоа го правеле како пред, така и во текот на востанието. Кон истото, нешто подоцна, прибегнал и непријателот. Притоа е забележлива следната појава: револуционерните и востаничките раководства уживале неподделен авторитет сред македонското и другото христијанско население а особено меѓу селанството и се ангажирале да го неутрализираат, па и да го привлечат на своја страна и турското и другото муслиманско население. Обратно, османската власт, која ја задржала политичката контрола над мнозинството од турското и другото муслиманско население, се обидувала да го одвои македонското и другото христијанско население од неговото востаничко раководство. При тоа османската власт посебно се трудела да шпекуира со реформите.

⁵²⁾ Ив. Г. Белев, Из живота на четите. Ил. Илинден, Софија, год. VIII, 1936, кн 8 (78), с. 15; Бежанци (Спомен) Ил. Илинден, г. III, 1929, кн. I (21), с. 15—16.

⁵³⁾ Спомени на Јане Сандански, Скопје, с. а., с. 37.

Востаничките одреди, бројно мали и слабо наоружени, распрснати по планинските терени, без своја слободна база и никакво снабдување; пожариштата и лутата зима што рано започнала; и најпосле при отсуството на реална поддршка однадвор, не моеле подолго да истраат во нерамната борба. По првите две-три недели воената надмоќност преминала на страната од непријателот. Тоа пак вонредно многу придонело дел од турското население да не остане неутрално и настрана од судирот.

Вооружените дејства на востаниците траеле три месеци. Кон крајот на октомври 1903 година Илинденското востание, главно, било задушено. Главниот штаб донел одлука за расформирање на востаничките одреди, за складирање на оружјето и за привлечено повлекување на повидните борци и раководители надвор од Македонија. Штабот, во лицето на Д. Груев, со еден посебен циркулар од крајот на 1903 година ги прекратил полномоштвата што ги имал добиено на Смилевскиот конгрес. На околските заководни тела на ТМОРО, со овој циркулар, им биле вратени редвостаничките надлежности.

Едновремено со тоа, Д. Груев на реонските раководства и месните комитети им упатил апел во кој се истакнувало значењето на Илинденското востание. Тој ги известил дека ТМОРО ќе продолжи да ја следи својата ослободителна цел со дотогашните револуционерни методи и средства. Апелот на крајот го охрабрува народот и организационото членство да работи и да се подготвува за нов, посилен удар врз тиранот. „Тој удар ние ќе го нанесеме, тој се очекува од наша страна“ — се вели во апелот.⁵⁴⁾ Илинденското востание завршило.

IV

ТМОРО, Главниот штаб, реонските востанички штабови, како и илинденските востаници воопшто, уште во она време добиле признанија за хуманоста и високата граѓанска и политичка свест при водењето на востаничките операции. Хенри Брајлсфорд, во заклучокот од веќе цитираната студија, за ова пишува: „За разлика од Турците, востаниците водеа цивилизована војна. Комитетот (ТМОРО н. б.) се бореше во името на идејата за слобода и цивилизација дотолку чесно, колку што плачевната појужба во земјата и просторијата на неговите приврзаници го допуштаа тоа. Востанието не беше само протест против економската мизерија и против грубиот физички притисок. Комитетот се бореше за нешто повеќе и поголемо од тоа“.⁵⁵⁾

⁵⁴⁾ Д. Зографски, Извештај на австриските претставници од Македонија (1903—1904), Скопје, 1955, с. 141—144.

⁵⁵⁾ Х. Брајлсфорд, цит. студија, с. 6.

Слични признанија наоѓаме и кај тогашниот австро-унгарски конзул во Битола Аугуст Крал кој никако не им бил наклонет на илинденските востаници. Во еден момент тој ја известил својата влада во Виена и за следното:

„За текот на востанието во Битолскиот вилает се шират во светот најлажни вести. Љубовта кон вистината ме принудува да констатирам дека постапките на востаниците беа хумани и лојални, а методите (на војување н. б.) на Турците — варварски, свирепи и азијатски. Што првите не ги фаќаа своите противници со ракавици, тоа спаѓа кон револуцијата, сосема така како и уништувањето на врските, железниците, патиштата, телеграфот за да се спречи довлекувањето на трупи и известувачката служба на непријателот. Со цел материјално да се ослаби непријателот, се палеа амбарите со жито, чифличките куќи, таканаречените куќи на Турците — насилници — значи, во никој случај не на сите без разлика; но не и на селата, на живеалиштата на невините и на таквите кои не зеле учество во борбите против востаниците“.⁵⁶⁾

Станува очигледно дека востаничкото раководство и во текот на Илинденското востание останало на идејно-политичката линија во меѓунационалните односи на ТМОРО. Морално-политичката победа во крвавиот илинденски судир со османскиот поробувач му припаднала на македонскиот народ и на илинденските востаници.

Илинденските жртви — човечки и материјални, жестокото пресметнување на османската власт со востанатите македонски народни маси при што делумно било ангажирано и турското и другото муслиманско население, оставиле трајни траги врз односите меѓу Македонците и Турците, меѓу христијанското и муслиманското население во Македонија. Од посебна важност бил и фактот што Македонците и Турците го сочинувале огромното мнозинство од населението на Македонија. Една од причините за нивната меѓусебна политичка поделеност и во условите на Младотурската револуција, особено во Западна Македонија, без друго ги влекла своите корени од крвавите илинденски денови.

Турското население во Македонија не во помала мера станало жртва на воената стихија само девет години по Илинден, во виорот на Првата балканска војна. Но историската одговорност и за ова паѓа пред сè врз османската владеечка класа на тогашна Турција.

⁵⁶⁾ Д. Зографски, цит. Извештаи, с. 87.